

СТЫЛІСТЫЧНАЕ ВАР'ІРАВАННЕ НОРМ ГРАМАТЫЧНАГА І ЛЕКСІЧНАГА СЛОВАЎЖЫВАННЯ

Катэгорыя варыянтнасці, якая асэнсоўваецца і ацэньваецца з пункту гледжання моўнага развіцця, выступае асноўнай катэгорыяй такой галіны мовазнаўства, як арталогія, або вучэнне аб правільнасці маўлення. Праблемы культуры маўлення разглядаюцца ў цеснай сувязі з асноўнымі функцыямі літаратурнай мовы і з практычнымі задачамі кадэфікацыі. У галіне слоўніка такой задачай з'яўляецца імкненне да максімальнага ўзбагачэння і, што не менш важна, стылістычнай разнастайнасці. Таму нарматыўны аспект абумоўлівае неабходнасць даследавання варыянтаў і з пункту гледжання іх стылістычнай функцыі ў мове.

Паняцце стылістычнага вар'іравання норм граматычнага і лексічнага словаўжывання набывае канкрэтны сэнс толькі ў межах пэўнай мовы. Агульных рыс і заканамернасцей, якія характарызувалі б гэту моўную з'яву як універсальную асаблівасць, уласціваю і аднолькава характэрную ўсім славянскім мовам, не існуе, і перш за ўсё таму, што структурна-моўная перавага варыянта можа быць абумоўлена ўплывам культурна-гістарычнага зместу і эстэтычнай вартасці канкрэтнага спосабу выражэння, які, як правіла, мае глыбока нацыянальны характар. Таму ў межах прапануемага артыкула спецыфіка стылістычнай нормы ў яе ўзаемаадносінах з агульнамоўнымі нормамаі і ў сувязі са з'явай вар'іравання на ўзроўні лексікі і граматыкі раскрываецца на матэрыяле беларускай мовы.

Для беларускага мовазнаўства і на сённяшні дзень даволі актуальна задача стварэння функцыянальна-стылістычнай граматыкі варыянтаў, якая ахоплівала б усе асноўныя тыпы наяўных граматычных варыянтаў і форм лексем – сінтаксічных, словазменных, словаўтваральных і суправаджала б іх неабходнымі нарматыўна-стылістычнымі паметамі. Беларускія вучоныя даследавалі з'яву варыянтнасці ў традыцыйнай сувязі з патрэбамі нармалізатарскай практыкі. Такі аспект, безумоўна, неабходны, першаступеннае значэнне яму надае імкненне да аднастайнасці граматычнага выражэння, але толькі ў межах вывучэння варыянтнасці граматычнага характару. Што датычыць лексічнай варыянтнасці, то яе прырода не ўступае ў супярэчнасць з магчымасцю разнастайных спосабаў фармальнай перадачы аднаго і таго ж лексічнага значэння па той прычыне, што гэтыя варыянты не ўніфікаваны адной і той жа граматычнай мадэллю і ствараюць багатую карціну з'яў адзінкавых, спарадычных і нярэдка стылістычна выразных. Па гэтай прычыне роля функцыянальна-стылістычнага аспекту вывучэння варыянтаў лексічнага ўзроўню ў плане іх стылістычнай афарбаванасці і характару суадносін з нейтральнымі агульнаўжывальнымі словамі відавочна пераважае.

Шырыня і разнастайнасць абранай тэматыкі ўжо самі па сабе прадвызначаюць некаторую стракатасць фактычнага матэрыялу, аб'яднанага ў межах артыкула. Калі размясціць варыянты паводле характару іх адносін да літаратурнай нормы, то можна вылучыць некалькі груп такіх моўных фактаў.

Успрыманне стылістычнай афарбоўкі магчыма толькі пры ўмове існавання стылістычна нейтральнага фону. Такі фон стварае стабільная літаратурная норма. Таму ў першую групу аб'яднаем варыянты, якія выходзяць за межы літаратурнай нормы. З пазіцыі арталогіі яны выступаюць аб'ектам самай шільнай увагі. Сярод прычын, што прыводзяць да ўзнікнення пазалітаратурнай варыянтнай лексікі, можна назваць дзве вядучыя: іншамоўнае запазычанне і ўплыў дыялектнага маўлення. На ўзроўні запазычання нелітаратурныя варыянты паяўляюцца ў сувязі з прыстасаваннем запазычанага слова да структурна-адна-тыпных слоў спрадвечнай мовы, а таксама ў выніку няправільнага засваення іншамоўнай лексікі, праўда, вар'іраванне, абумоўленае апошнім фактарам, у цяперашні час выражана ў значна меншай ступені. Такія варыянты, як *бруштын*, *салаш*, *квасоля*, *паляруш*, *чашунча*, *вэрлах*, *юргіня*, *гіранічны*, *чарэсня* дэманструюць характэрныя прыёмы і вынікі адаптацыі запазычанай лексікі на беларускай нацыянальнай глебе. Часта гэтыя абодва фактары – запазычанне і ўплыў дыялектнага маўлення – цесна

ўзаемадзейнічаюць паміж сабой, таму дыферэнцыраваць іх не зусім проста. Наглядаецца гэта, відаць, таму, што менавіта ў народна-гутарковай стыхіі актыўна і нічым не стрымана адбываецца эвалюцыя чужародных фанетычных і граматычных элементаў, а вынікі яе лексікалізуюцца.

У падсістэме словазмянення граматычныя адрозненні варыянтаў дыялектнага паходжання выводзяць іх за межы нормы і яе кадыфікацыі. Аб тым, як трываласць граматычнай нормы аслабляецца маўленчай практыкай, сведчыць вар'іраванне ў сістэме дзеяслова. У дыялектным маўленні да ненармаўных з'яў прыводзіць узаемаўплыў дзеяслоўных класаў, а таксама жывыя працэсы граматычнай аналогіі, якая праяўляецца ў змешванні тыпаў спражэння.

Другую групу складаюць варыянты, якія прымаюцца літаратурнай нормай і не адрозніваюцца ва ўжыванні якой-небудзь стылістычнай афарбоўкай. Тыя адценні або адрозненні ў экспрэсіўным змесце, якія выпрацоўваюцца ў выніку сутыкнення варыянтаў у моўнай практыцы, становяцца фактарамі, якія падтрымліваюць іх паралельнае суіснаванне ў мове, у той час як стылістычна нейтральныя варыянты ў сілу сваёй ізафункцыянальнасці паступова ўніфікуюцца. Гэта дае падставы сцвярджаць, што адносіны канкурэнцыі найбольш выражаны ў сістэме менавіта стылістычна нейтральных варыянтаў. У перспектыве варыянтныя адносіны такога характару з непазбежнасцю перамяшчаюцца ў план дыяхраніі. Варыянтныя пары, абодва члены якіх ужываюцца ў межах нормы – рэальная з'ява любой мовы. Улічваючы часовы характар ацэнак у лексікаграфічных выданнях, тым не менш акрэслім шэраг варыянтаў, якія на сучасным этапе яшчэ маюць роўнавялікія магчымасці ўжывання і суправаджаюцца паметай «тое, што і»: *змоўчаць—змаўчаць, памятаць—памятаць, вяндрліна—вяндрліна, бездаражж—бездарожжа, раучак—раучук, царавіць—царстваваць* і інш. Іх адрозненне ад стылістычна пазначаных варыянтаў выяўляецца найперш у функцыянальным плане, яны знаходзяцца ў адносінах дадатковай дыстрыбуцыі.

У трэцюю групу вылучаюцца варыянты, якія знаходзяцца на грані літаратурнай нормы. Яны стылістычна пазначаны і асабліва шырока ўжываюцца ў вусных разнавіднасцях мовы. У пісьмовых стылях літаратурнай мовы яны кваліфікуюцца як размоўныя або прастамоўныя, у вусным маўленні могуць быць ужытыя як нейтральныя.

Нормы пісьмовай літаратурнай мовы проціпастаўляюцца нормам вуснага маўлення. Для беларускай літаратурнай мовы істотнае разыходжанне паміж пісьмовай і размоўнай формамі не характэрна, і прычына гэтага ляжыць у некаторых акалічнасцях яе гістарычнага развіцця. Вучоныя таксама надаюць выключнае значэнне сучаснай тэндэнцыі, якая заключаецца ў тым, што сродкі, якія не падмацоўваюцца фактамі беларускага народна-гутарковага маўлення, у пісьмовай мове развіваюцца даволі абмежавана¹. Тым не менш было б няправільна сцвярджаць, што адрозненне паміж дзвюма формамі літаратурнай мовы ўвогуле не праяўляецца. Менавіта яно дае падставы вылучаць у беларускім маўленні факты, ужыванне якіх аддалена ад афіцыйных норм літаратурнай мовы, але таксама не характэрна і для дыялектнага маўлення.

Стылістычную памету «разм.» маюць лексічныя і граматычныя варыянты амаль усіх зафіксаваных у тэарэтычнай літаратуры тыпаў. Відавочна, што імкненне да акцэнтнага прыпадабнення структура-марфалагічнай групы слоў нараджае даволі пашыраныя ў вусным маўленні варыянты тыпу *каліны, зайцы, кішані, балаты, моры, кацеры* побач з *коліны, зайцы, кішэні, балоты, моры, кацеры*. М. В. Бірыла, разглядаючы акцэнтныя варыянты назоўнікаў множнага ліку, лічыць, што ў аснову вызначэння акцэнтнага тыпу павінен быць пакладзены семантычны прынцып і генетычная характарыстыка слова². На практыцы гэты фактар саступае месца аналогіі са словамі нерухомай акцэнтнай парадыгмы. У выніку размоўныя формы набываюць устойлівасць і пранікаюць у мову мастацкай літаратуры. Варыянты націску могуць узнікаць і пад уплывам акцэнтных норм іншых славянскіх моў.

Да слоў размоўна-гутарковага характару, як правіла, належаць назоўнікі з дэсемантызаванымі суфіксамі: *прагалак, загнетак, напамінак*. Стылістычна пазначана і пераважная большасць беларускіх слоў, утвораных

з дапамогай дэмінітуваў: *блінец (блін), шынелак (шынель), пасуда (посуд), ношка (ноша), услонак (услон), абноўка (абнова)* і інш.

У галіне граматыкі размоўных варыянтаў значна менш па той прычыне, што захады нармалізатарскага характару скіраваны, каб ператварыць мову ў дасканалы і бездаказны граматычны механізм, аднак ідэал заўсёды застаецца недасягальным, і ўзнікшыя варыянты, пазначаныя крытэрыем граматычнай сістэмнасці, у пераважнай большасці расцэньваюцца як адступленне ад узору, як няўменне валодаць нормаў.

У беларускай тэарэтычнай літаратуры многія апісанні граматычных працэсаў і тэндэнцый, якія абумовілі паяўленне новых радоў граматычных варыянтаў, суправаджаюцца глыбокімі нарматыўна-стылістычнымі характарыстыкамі. Гэта датычыцца ўзаемаадносін класаў мужчынскага і жаночага роду назоўнікаў і іх стылістычнай маркіраванасці, склонавай варыянтнасці, варыянтных форм ступеняў параўнання прыметнікаў, граматычных асаблівасцей катэгорыі лічэбнікаў. Стылістычны фактар таксама ляжыць у аснове пазітыўнай або негатыўнай ацэнкі некаторых варыянтных форм ладу дзеяслова. Да стылістычна пазначаных адносяцца і некаторыя часавыя дзеяслоўныя формы.

Цікава адзначыць, што разыходжанне ў стылявым прызначэнні маюць словаформы, што належаць да адной і той жа часціны мовы і адной і той жа парадыгмы. Напрыклад, форма роднага склону назоўнікаў можа мець стылістычнае адрозненне ў залежнасці ад таго, выкарыстоўваецца яна ў адзіночным або множным ліку, прысубстантыўная яна ці дзеяслоўная, ідзе гаворка пра родны азначальны або родны пасесіўны і г. д.

Памета «размоўнае» аб'ядноўвае разнастайныя па сваёй прыродзе словы. Гэта сэнсавыя эквіваленты да стылістычна нейтральных абазначэнняў (*крыжак, замуства, жаўрук, жвака*). Па-другое, гэта словы з экспрэсіўна-ацэначным элементам семантыкі (*калатнеца, нудота, шкадоба*). Па-трэцяе, гэта словы, што называюць рэаліі бытавой сферы жыцця (*дзяржальна, гурля, калауротак, пярэчка*).

Як правіла, не суправаджаюцца адмоўнымі нарматыўнымі кваліфікацыямі варыянты, якія прыйшлі ў літаратурную мову з прафесійных сфер маўлення. Характар функцыянавання варыянтаў у сацыяльна-прафесійным вусным маўленні вывучаны далёка не ў поўнай меры. Адсутнасць больш-менш поўнай іх інвентарызацыі не можа не ўплываць на верагоднасць навуковых высноў і абагульненняў. Тым не менш актыўнае пранікненне варыянтаў прафесійнага паходжання на старонкі прэсы, а затым і ў літаратурную мову абумоўлівае неабходнасць іх сістэмнага ў перспектыве апісання.

Стылістычная дыферэнцыяцыя слоўнікавага складу сучаснай беларускай мовы настолькі складаная, што не заўсёды паддаецца адназначнай інтэрпрэтацыі. Пра гэта сведчаць многія стылістычныя паметы, неадэкватныя ў сучасных тлумачальных слоўніках. Адсюль вынікае, што і кваліфікацыя моўнага факта ў сувязі з яго функцыянальнай накіраванасцю часта аказваецца спрэчнай. Таму контуры стылістычнай нормы як узору не так выразна акрэслены, як контуры, скажам, арфаэпічнай або арфаграфічнай нормы. Стылістычнае вар'іраванне як перманентная моўная з'ява цікава даследчыку перш за ўсё таму, што «ўжыванне раўнапраўна з традыцыяй і з'яўляецца адной з крыніц развіцця нормы»³.

Розныя кадыфікуючыя ацэнкі і рэкамендацыі набываюць найбольшую аб'ектыўнасць і дзейнасць у тых выпадках, калі абапіраюцца не толькі на канстатацыю функцыянальна-стылявой дыферэнцыяцыі тых або іншых варыянтаў норм на ўзроўні моўных адзінак, але і на аналіз норм адбору і арганізацыі моўных сродкаў у розных тыпах тэксту і на аналіз складанай узаемазалежнасці функцыянальных разнавіднасцей мовы.

¹ Гл.: Журавский А. И. // Вопросы языкознания. 1973. № 3. С. 27.

² Гл.: Бірыла М. В. // Сучасная беларуская мова. Мн., 1973. С. 45.

³ Гл.: Граудина Л. К. Вопросы нормализации русского языка. М., 1980. С. 63.